

T. Ládonyi Emese

Luca-napi hagyományok kortárs használatban

December tizenharmadikához nem csak Magyarországon kapcsolódnak gazdag hagyományok, hanem Európá-szerte ismerik és változatosan ünneplik ezt a napot. A szokásokban nagy szerepet kap a sötétséget legyőző fény, a közösségi élmény és a következő esztendőre való reményteli előretétekintés. Luca sokszínű alakja régi és még régebbi, keresztény és kereszténység előtti motívumokat hordoz magában. A magyar Luca-napi szokásoknak régi funkcióik újraértelmezésével a ma embere számára is van mondanivalójuk, értékük, erejük.

*

A téli ünnepkör szokásokban egyik leggazdagabb és legsokrétűbb napja december 13., Luca napja. Ennek kapcsán néprajzi leírások tömegei születtek az ország különböző pontjairól.¹ Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a hagyomány mely mozzanatait élesztették fel és emeltek át napjainkba, illetve ezek a szokáselemek milyen jelentésváltozásokon mentek keresztül a kontextusváltás és az újfajta használat során.

Elkerülhetetlen, hogy röviden áttekintsük e nap szokásrétegeit. Több jól körülhatárolható szokáscselekmény-típus, illetve mágikus cselekvés tartozik ide. Elsőként a kotyolás vagy lucázás házról házra járó, kántáló, bőségvarázsló, adománygyűjtő hagyományát említjük, amely a 6–12 éves fiúk feladata volt. A kotyolásszövegek a jószágok, a termények és a családtagok termékenységét és gazdagságát hivatottak biztosítani. A ritmushangszerekkel kísért énekes-recitáló előadás után a gyerekek szalonnát, kolbászt, aszalt gyümölcsöt, aprópénzt kaptak a háziaktól.²

Az alakoskodás különféle formái kapcsolódtak e naphoz, legelterjedtebb változata a fehér lepelbe burkolózott, arcát elfedő vagy elmaszkírozó „Luca” megjelenítése. Mivel ez a Luca-figura számos hiedelemalak, illetve télközepi természetfölötti lény vonásait egyesíti, maga a megszemélyesítés is sokoldalú. Elsősorban a női munkatiltalmat előíró és ellenőrző, a tabu ellen vétőket megbüntető nőalak jellemzőit látjuk benne:³ az anonim, felismerhetetlen, gyakran szótlan fehér lény seprűvel, tollseprűvel vagy meszelővel ijesztgeti a falubelieket, belisztezi a ruhájukat, tehát inkább félelmetes, mintsem kedves figura. Fehér ruhába öltözött a „nagy lucások” vagy „igazi lucások” csapata is. Őket kevésbé látták szívesen, mert jókívánságok helyett bosszúságot okoztak a háziaknak: sárral kenték be a falat, mésszel vagy liszttel koszolták be a szobát, a bútorokat, elcsentek dolgokat, élelmet loptak.⁴ A legények virtuskodásból komolyabb energiaráfördítést igénylő tréfákat is vállaltak: kicserélték a házak kapuit, vagy éjszaka szétszedtek, darabonként a tetőre hordtak és ott öszszeraktak egy szekeret, vállalva ezzel a gazda haragját.⁵

A fehérleples alakoskodás további változata a kifejezetten rémisztő szándékú beöltözés, amikor a fehérleples figura inkább kísértetre hasonlít, és a sötét utcákon ijesztgeti, kergeti az arra járókat. A gyerekek, fiatalok egyéni leleménnyel fokozták a hátborzongató hatást.⁶ Ha ehhez még hozzáteszük, hogy az ijesztő, faragott Luca-tököt is ismerték bizonyos helyeken (szemeket és nagyfogú száját farag-

tak neki, gyertyát tettek bele, és kirakták az ablakba),⁷ nem nehéz párhuzamot vonni a manapság népszerű halloweeni szokásokkal. Ősz végén, tél elején, a nappalok rövidülésével és a sötétség térnyerésével az ember így vagy úgy a természetfeletti világgal, a túlvilággal, elmúlással, halállal kapcsolatos vonatkozások felé fordul. A Luca-napi szellemalakokkal való ijesztgetés, a félelem kigúnyolása a halál és az elmúlás elkerülhetetlenségére adott parodikus válaszként értelmezhető. A ruhacserés, szerepcserés beöltözés és az abból fakadó helyzetkomikum, valamint a különféle maskarák (állatalakoskodás: medve, kecske) ugyancsak megtalálhatók a Luca-napi hagyományok között.⁸

Luca napja mint mágikus cselekvésekre különösen kedvező időpont, többféle jósló varázscselekmény elvégzésére volt alkalmas. A ma is közismert Luca-búza ültetése eredetileg a következő évi termést hivatott biztosítani vagy előjelezni,⁹ a beszózott hagymalevelekből álló hagymakalendáriumból pedig az időjárásra, főként a csapadékmennyiségre következtek.¹⁰ A fiatal lányok változatos módokon kívánták megjósolni férjük keresztnevét: a nevekkal ellátott cédulák közül egyet-egyet a karácsonyig hátralévő időben naponta a tűzre vetettek, és az utolsóként maradt nevet tartották az igazinak. Másutt gombócba rejtették a cédulákat, és amelyik főzés közben először jött a víz tetejére, olyan nevének hitték jövőbelijüket. Kevésbé ismert az ugyancsak cédulákkal jelölt fokhagymaültetés: amelyik elsőként hajtott ki, annak a céduláján szereplő nevet vették figyelembe.¹¹ A tél eleji női szentek (Katalin, Borbála) ünnepéhez hasonlóan Luca-napkor is szokás volt a lányos házaknál rügyes ágat vágni és azt vízbe tenni. Ha karácsonyra kivirágzott, jövő évi esküvőt jóslt.¹² Haláljóslás is ismert volt ezen a napon: az ún. Luca-pogácsákba sütés előtt tollat szúrtak, s akié megégett, az a hiedelem szerint nem érte meg a következő telet.¹³

E jeles nap erősen kötődik a boszorkányhithez, elég az országszerte ismert Luca-székre gondolnunk. A különleges módon, szigorú szabályok szerint karácsonyig készülő szék tulajdonosa az éjféle misén megláthatja a falubeli boszorkányokat, s ezt követően menekülnie kell előlük.¹⁴ Aki nem készít széket, annak is óvakodnia kell a gonosz lelkektől, különösen sötétedés után. A házakat a benne lakókkal, valamint a jószágot és az istállókat preventív jelleggel mágikus és/vagy szakrális tárgyakkal és gesztusokkal védték a rontástól.¹⁵ A szokások egy részéhez zajkeltés kapcsolódott (láncos bot, köcsögduda, ostor, kolomp), ami szintén gonoszűző funkciót töltött be. Ez az óvó, rontáselhárító attitűd falun az idősek körében máig felfedezhető, például a katolikus palóc településeken.¹⁶

A múltban gyökerező kulturális jelenségeket a kulturális antropológia survival és revival kategóriákba osztja: előbbi a szervesen továbbélő, ám gyakran kiüresedett szokás, míg utóbbi a tudatosan újjáélesztett és visszatantult hagyományelem.¹⁷ A revival jelenségek az eredeti cselekményhez képest funkcióváltáson is átेशhetnek, hiszen aktualizálódnak. A legfőbb eltérés azonban a hagyományozódás módjában, illetve a motivációban rejlik. A revival jelenségek erős egyéni, belső igények mentén valósulnak meg. Ennek szellemében a szokások mai ismertségéről és továbbéléséről, életben tartásáról végeztünk nem reprezentatív felmérést mintegy negyven résztvevővel. Előfeltevéseink szerint a boszorkánysággal kapcsolatos, illetve az alakoskodó hagyományelemek aktív használata nem jellemző, míg a mai korba – akár funkcióváltással – átemelhető szokáscselekmények különböző változatokban előfordulhatnak. A felmérés ezt részben igazolta. Külön kérdés vonatkozott arra, hogy a válaszadó mely szokásokat és hiedelmeket ismeri a fent leírtak közül (egyfajta passzív tudás a múltról), illetve arra, hogy mely szokások aktív használatával találkozott a környezetében. E két halmaz elemei eltérnek egymástól: míg a fenti hagyományok közül a Luca-szék készítése a legismertebb (95%), az aktívan továbbélő, azaz felélesztett (revival) elemek között egyértelműen a Luca-búza ültetése szerepel legtöbbször (87%).

Ezenkívül a kotyolás és a férjjöslás szokása fordult elő jelentős számban a revival jelenségek közül, tehát ezek kaptak helyet és funkciót új közegben.

Feltűnő az intézmények szerepe a hagyományok kortárs felélesztésében: túlnyomórészt óvodai (68%), valamivel kisebb arányban pedig iskolai környezetben zajlik a szokások felelevenítése (46%). Számos óvoda pedagógiai programjában szerepel a Luca-búza ültetése. Az eredeti Luca-napi szokásokban valóban részt vettek gyerekek is, többségük azonban a felnőttek társadalmához kötődött. E tekintetben a revival szokások életkori „lecsúszását” figyelhetjük meg, ami más, már korábban feledésbe merült kulturális jelenségek és folklórszövegek esetében is bekövetkezett (például gyermekdalokban „survival” módon továbbélő régi lakodalmi játékok, táncok). A gyermekjátékok és mondókák szövegei gyakran egy régebbi szokásréteg lesüllyedt darabjai.¹⁸ E jelenség párhuzamaként tekinthetünk az óvodások körébe szorult Luca-napi szokásokra, amelyek a téli ünnepkör keretében jól beleilleszthetők az óvodák pedagógiai programjába.¹⁹ Elsősorban a Luca-búza ültetése és a kotyolásszöveg megtanulása, néhol a kotyolás megjelenítése tartozik ide.

Külön kategóriaként kezeljük a néptáncsoportok vagy más hagyományőrző kisközösségek által betanult, színpadra alkalmazott szokásbemutatókat.²⁰ Itt egyértelmű funkcióváltás történik a szokáscelekmény használatában, térszervezésében és működési mechanizmusában, amely nélkülözi a spontaneitást. A szokások színpadra vitelében már szerepet kap az esztétikum, a látvány, a kulturális élmény, ennek ellenére megőrzi közösség-szervező erejüket.²¹ Több kisközösség törekszik arra, hogy az általuk felelevenített szokás eredeti funkcióját is részben megtartsák, újjászervezzék: a kotyolást lokális közösségen belül, házról házra járva adják elő. A folklórszöveg és az előadásmód ilyenkor autentikus marad, nem aktualizálódik, annak ellenére, hogy az új környezetben az nagyrészt irreleváns (mezőgazdasági jellegű jókívánások). A kotyolók fogadása az eredeti szokásnál kevésbé spontán, előre megbeszélte módon zajlik, s rövid ajándékozással, kínálással zárul. A lucázás értelmezése ebben a formában kissé átalakul: a konkrét jókívánások elvontabb mögöttes jelentést kapnak, a résztvevők azokat a jövő évi általános gazdagságra, boldogulásra, szerencsére, egészségre vonatkoztatják anélkül, hogy az eredeti szövegen változtatnának. Az egyik ilyen esemény szervezője éppen a jókívánások pszichológiai jelentőségében, valamint a közösség összehozásában, összetartásában látja a felelevenített szokás erejét, aktualitását.²²

A Luca-búza ültetésének revival szokása is funkcióváltozáson esett át. Ami a hagyományos paraszti kultúrában a termés bőségét igyekezett mágikus úton biztosítani, majd szakrális tárgyként a karácsonyi asztalra került, immár puszta dekorációvá alakult, amelyet azonban még mindig körbeleng egyfajta „varázslat”. Leleményes kereskedők felfedezték a december közepi búzámag keresletében a piaci rést, és kimondottan „Luca-napi búzát” árulnak a következő felirattal: „Jövendöl és díszít.” A vetőmag csomagolásán a szokásleírás, a vetési és felhasználási útmutató, valamint a friss növényi hajtások pozitív élettani hatásainak bemutatása szokatlan szintézist alkot.²³

A Luca-szék hagyománya nem vált valódi revival szokássá, melynek oka véleményünk szerint a tárgykészítés bonyolultságában, illetve természetesen a hagyományos néphit-elemeket tartalmazó világkép felbomlásában, s ezzel együtt a tárgy funkcióvesztésében keresendő. Bár a boszorkányok iránti érdeklődés, kíváncsiság megmaradt, a szék elkészítése lassú, körülményes, ezenkívül szaktudást és eszközöket igényel, s ez nem kedvez a szokás rekonstruálásának. Ma már csak érdekességképpen készít Lucaszék-modellt egy-egy hagyományőrző mesterember. A nap boszorkányos vonatkozása, az ezzel kapcsolatos ambivalencia, a veszéyes gonoszjáró időszak képzete kikopott, csak emlékként él a köztudatban.

A vonatkozó hagyományokat ismerő fiatal lányok körében elvétve ma is aktív használatba kerül a férjijóslás, elsősorban közös szórakoztató tevékenységként. A gombócfőzés mint egyszeri közösségi alkalom jobban be tudja tölteni ezt a szerepet, mint a karácsonyig elhúzódó, vagy fokhagymaültetéssel együtt járó szokás-változatok. A Luca-napi fiútréfáknak is lenne létjogosultsága, ez a szokásvonulat azonban sokkal kevésbé ismert, illetve nagyobb és tudatos szervezettséget igényel, s így nem válhatott revival-jelenséggé. Ugyancsak hiányzik az aktív használatból az ijesztgetés, a szellemszerű alaknak öltözés. Ennek egyik lehetséges oka, hogy ezt a szerepet már betöltötték a külföldről átvett halloweeni szokások.

A kérdőíves felmérés tanulságos eredménye volt a Luca-napi szokások új funkcióinak feltérképezése, s tulajdonképpen ezt tekinthetjük a revival szokáselemek kulcsának: ha a résztvevők azonosulni tudnak a szokás mondanivalójával és céljával, hozzájárulnak az adott kulturális jelenség fenntartásához. Csaknem minden válaszoló megjelölte a hagyományőrzést mint funkciót (93%), amelyet sem a kérdőív, sem pedig a válaszadók nem határoztak meg közelebbről. Pusztán a hagyomány fenntartása azonban nem lenne elég a szokás jelenkori továbbéléséhez, ha nem kapcsolódnának hozzá egyéb funkciók. A felmérés szerint legtöbbször közösségi élménynek és szórakozásnak tekintik a szóban forgó revival szokásokat (75%), s ez rögtön megmagyarázza azok mai létjogosultságát. A vélemények között nagy szerepet kapott még a (nemzeti) identitás erősítő funkció (58%), a közösségépítés (61%) és az ünnepjelleg (61%). Utóbbit a hétköznapiakból kiemelkedő, azokat tagoló „szakrális időként” értelmezzük.²⁴ Mivel a Luca-nap az adventi időszakra esik, része a karácsonyi készülődésnek, így időzítése kedvez a hétköznapiól eltérő cselekvéseknek. Jóval kisebb számarányban, de felbukkant az esztétikum is mint funkció (20%), ez főként a dekorációs célú Luca-búzára vonatkozik.

Áttekintésünkben bemutattuk és röviden elemeztük a revival Luca-napi szokások megváltozott társadalmi-kulturális szerepét. Bár felmérésünk inkább csak tájékozódásnak nevezhető, és korántsem reprezentálja a teljes magyar társadalmat, mégis adott egy pillanatfelvételt a szóban forgó hagyományok passzív és aktív ismeretéről, értelmezéséről és mai alkalmazásáról egy adott társadalmi csoporton belül. A szokások egy része több-kevesebb jelentésváltozással alkalmasnak bizonyult a mai használatra. Más részük élénken él a közgondolkodásban, de nem elevenítik fel őket, legfeljebb színpadi rekonstrukcióra vagy finom utalásra találunk példát.²⁵ A szokások harmadik csoportja pedig a kortárs kultúra számára feledésbe merült, csupán néprajzi leírások őrizték meg őket.

Jegyzetek

¹ Itt csupán néhány példára hivatkozunk: Csáky Károly: A Luca napi szokások Hont megyében. In: Gyivicsán Anna, Krekovičova, Eva, Uhrin Erzsébet (szerk.): *V službaich etnografie – A néprajztudomány szolgálatában*. Köszöntőkönyv Krupa András 70. születésnapjának tiszteletére. Békéscsaba, 2004. 4452–4455.; Dani Ernő: *Karácsonyi ünnepkör Székelykevéén*. // *Bácsország*, 2014 (71), №4. 69.; Lábadai Károly: *Luca-kultusz a Drávaszögben*. // A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1994 (39), 213–217. o.; Lukács László: Luca-napi alakoskodó népszokások Kelet-Dunántúlon. In: Kovács Zsuzsa – Marx Mária (szerk.): Zalai Múzeum 18. *Petánovics Katalin 70 éves*. Közlemények Zala megye múzeumaiból. Zalaegerszeg, 2009: 195–202. o. Összefoglaló jelleggel: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest: Akadémiai, 1990: VII. kötet, 221–228. o., Magyar Néprajzi Lexikon címszavai: lucabúza, lucalepény, Luca napja, lucapogácsa, lucázás [Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I–V*. Budapest: Akadémiai, 1977–1982.]

² *Magyar Néprajzi Lexikon*, VII. kötet, 224. o.; Lukács: I. m.: 195. o., 199.; Csáky: I. m.: 4452. o.

³ Dömötör Tekla: *A női munkatılalomhoz fűződő etiológiai mondák*. // *Létünk*, 1988 (XVIII), №2. 249–256. o.

⁴ Lukács: I. m. 198. o.

⁵ *Magyar néprajz*, VII. kötet, 228. o., Csáky: I. m. 4454. o.

⁶ Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteménye, Gönyey Sándor fotósorozata (1932). Jelzetek: NM F 69091, 69092, 69094, 77579.

⁷ *Magyar néprajz*, VII. kötet, 227. o.

⁸ Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Budapest, 1979; Lukács: I. m. 195, 197.

⁹ Vajda László: *Rítustanulmányok*. II. Egy magyar agrár-rítus elterjedéséhez. // *Ethnographia*, 1951 (62), 62–72. o.; Lábadai: I. m. 214. o.; Dani: I. m. 19. o.; Polyák Mária: Ünnepek a pomázi németek körében. In: Plank Antal–Schleer Károly: *Pomáz a Budahegyvidéken*. A Budapest környéki német kisebbség egyik csoportjának krónikája. Pomáz: Pomázi Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998: 5916. o.

¹⁰ Lábadai: I. m. 214. o., Kozár Mária: *Szlovén szokások karácsonytól vízkeresztig*. // *Barátság*, 2002 (6), 3738., Magyar néprajz, VII. kötet, 227. o.

¹¹ Csáky: I. m. 4454., 4455.; *Magyar Néprajz*, VII. kötet, 226. o.

¹² Lásd Magyar Néprajzi Lexikon kivirágoztatott ág címszó.

¹³ Uo. lucapogácsa címszó, Magyar néprajz, VII. kötet, 226. o.

¹⁴ I. m. 227. o.; Lábadai: I. m. 214. o.; Dani: I. m. 69. o.; Kozár: I. m. 3738. o.; Polyák: I. m. 5916. o.

¹⁵ Magyar Néprajz, VII. kötet, 225. o., Csáky: I. m. 4454.

¹⁶ Saját gyűjtés: Herencsény, Nógrád megye, 2003. Az idős asszonyok sötétedés után nem szívesen beszélnek boszorkányokról, s említésükre keresztet vetnek (Bartus Józsefné Szandai Teréz, sz. 1931).

¹⁷ Tylor Edward Burnett: *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*. London, 1871; Marót Károly: *Survival és revival*. // *Ethnographia*, 1945 (56), 1–9.; Voigt Vilmos: *Néprajzi és etnológiai alapfogalmak*. Debrecen: DE Néprajzi Tanszék, 2017: 32–37.

¹⁸ KISS Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest, 1891.

¹⁹ Lásd 363/2012. (XII. 17.) Kormányrendelet az Óvodai nevelés országos alapprogramjáról.

²⁰ A válaszadók 34%-a tagja valamelyik néptáncsoportnak, ők mind ebben a közegben (is) találkoztak a Luca-napi szokásokkal. A téli ünnepkör szokásait, köztük a Luca-napot hivatásos táncgyűttesek is feldolgozták. Néhány példa: Téli tánc (Nemzeti Táncgyűttes, koreográfus: Vincze Zsuzsa, Zsuráfszky Zoltán, 2019), Luca-napi vigasságok (Duna Művészgyűttes, koreográfus: Juhász Zsolt, 2020), 9000 km – Adventi játék (Nagyvárad Táncgyűttes, koreográfus: László Csaba, 2021).

²¹ Balázs Lajos: Színpadra vitt népszokások. In: Bíró Zoltán, Gagyi József, Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben*. Tanulmányok a folklorizmus köréből. Bukarest, 1987: 153. o.

²² Pomáz, Kevély Táncgyűttes, 2021. A szokás betanulásának ötlete a koronavírus-járvány folyamányaként különösen időszerűnek bizonyult, többletjelentést kapott.

²³ Rédei Kertimag Zrt. <https://www.langarden.hu/termek/luca-napi-buza-50g/106001>

²⁴ Eliade Mircea: A szent és a profán. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987: 22–23.

²⁵ Például a Magyar Állami Népi Együttes Szarvasének című darabjának (koreográfus: Mihályi Gábor, 2013) részletéről a Luca-székre lehet asszociálni. A Luca-szék ihlette a Szeged Táncegyüttes Luca napi rémálom című tematikus koreográfiáját (koreográfusok: Lévai Andrea és Ágfalvi György, 2019). E darabok készítői feltételezik, hogy a nézők megfelelő előzetes ismeretekkel rendelkeznek ahhoz, hogy a színpadi utalásokat, mondanivalót megértsék.